

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

SOCIO-PEDAGOGICAL ACTIVITIES FOR PREVENTION OF DOMESTIC VIOLENCE IN SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS

У статті висвітлено актуальну соціальну проблему домашнього насильства крізь призму соціально-педагогічної діяльності із запобігання цьому феномену в закладах середньої освіти України. Виявлено нормативно-правові й теоретично-методологічні засади діяльності соціального педагога з метою профілактики насильства в сімейному середовищі.

Загальноосвітню школу розглянуто як важливий осередок соціальної роботи з профілактики домашнього насильства. Оскільки школа є центром охоплення найширшого загалу населення (педагогічні працівники, учні, батьки, громадськість), на неї покладається завдання з проведення превенції насильства в сім'ї, недопущення будь-яких проявів агресії щодо дітей і розроблення шляхів їх подолання. Соціальна робота на базі школи із запобігання насильству в родині здійснюється адміністрацією та соціальним педагогом закладу. Така діяльність передбачає розроблення й реалізацію комплексу заходів, а саме: організацію та проведення соціально-педагогічної й превентивної освіти серед дітей і батьків; соціально-виховну діяльність із запобігання насильству в родині; системне виявлення можливих ризиків для життя дитини й ранню діагностику сімей із «груп ризику»; корективну діяльність і надання допомоги дітям, які зазнали сімейного насильства; моніторинг рівня засвоєння знань і навичок учнями та батьками щодо безпечного проживання в сім'ї. Простежено систему соціально-педагогічних, соціально-виховних, реабілітаційних заходів із превенції, виявлення й подолання наслідків насильства в сім'ї на базі загальноосвітньої школи, виявлено певні прорахунки цієї діяльності й визначено шляхи їх подолання.

Ключові слова: домашнє насильство, насильство в сім'ї, соціальна робота, соціальна профілактика, соціально-педагогічна діяльність у закладах освіти.

The article highlights the current social problem of domestic violence through the prism of socio-pedagogical activities to prevent this phenomenon in secondary schools of Ukraine. Normative-legal and Theoretical-methodological bases of activity of the social pedagogue for the purpose of prevention of violence in the family environment are revealed.

The secondary school is considered as an important center of social work on the prevention of domestic violence. As the school is the center of coverage of the widest possible population (teachers, students, parents, the public), it is tasked with preventing domestic violence, preventing any manifestations of violence, especially against children and developing ways to overcome it.

Social work on the basis of the school for the prevention of domestic violence is carried out by the administration and social educator of the institution. Such activities involve the development and implementation of a set of measures, namely: organization and conduct of socio-pedagogical and preventive education among children and parents; social and educational activities to prevent domestic violence; systematic detection of possible risks to the child's life and early diagnosis of families from "risk groups"; corrective activities and assistance to children who have experienced domestic violence; monitoring the level of knowledge and skills acquisition by students and parents regarding safe living in the family.

The system of social-pedagogical, social-educational, rehabilitation measures on prevention, detection and overcoming of consequences of domestic violence on the basis of secondary school is traced in the work, certain miscalculations of this activity are revealed and ways of their overcoming are defined.

Key words: domestic violence, domestic violence, social work, social prevention, socio-pedagogical activities in educational institutions.

УДК 159.923-058.68:159.947.5:316.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.7>

Мальцева О.В.

д.філос.н.,

доцент кафедри соціології

та соціальної роботи

Приазовський державний технічний
університет

Постановка проблеми. Феномен домашнього насильства науковцями чимраз частіше розглядається в контексті загальної проблеми зростання агресії в соціумі. З одного боку, насильство в родині виникло не сьогодні. Якщо звернутися до історичних фактів, то можна знайти в нещодавньому минулому приклади, коли насильство (переважно з боку чоловіків) було практично узаконеним. За минуле століття змінилися уявлення про розподіл гендерних ролей, права та способи захисту честі й гідності людини. Це стосується як жінок, так і всіх членів сім'ї: дітей, осіб похилого віку, а також чоловіків, що потерпають від сімейного насильства. Найбільш незахищеними є саме діти [1].

З іншого боку, сьогоденна увага до проблеми насильства продиктована своєрідністю соціально-історичної ситуації ХХ – початку ХХІ століть. Масштаби та наслідки соціальної агресії в цей період вражають: великі жертви у світових війнах, тоталітарних режимах, подробиці жорстоких злочинів, що шокують публіку, розповсюдження тероризму; повсюдне виникнення локальних війн, підсилення відчуженості людини, часта втрата смислу життя і, як наслідок, прояви суїциду [2]. Усе це потребує не стільки емоційної реакції, скільки раціональної наукової рефлексії. При цьому формується запит як до науки, так і до державних і міжнародних інституцій, щоб

знайти засоби для боротьби з причинами й наслідками агресивної поведінки людини щодо людини.

Останні події в Україні (тривала економічна криза, загострення соціальної та політичної напруженості, матеріальна й соціальна поляризація суспільства, що зростає, військові події на сході країни, значна кількість тимчасово переміщених осіб тощо) відбулися на проблемах сім'ї. Родини, які потрапили в складні життєві обставини, відчули різке погіршення умов реалізації основних соціальних та особистісних функцій. Це призводить до підвищення агресивності, нетерпимості, що найчастіше проявляється саме в сімейному оточенні. За даними статистики, найбільшу кількість тяжких правопорушень проти особистості встановлено у сфері сімейно-побутових взаємин [3]. Тож подолання й профілактика будь-яких проявів насильства в сім'ї є одним із нагальних завдань, які сьогодні постають перед сучасним українським суспільством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До теми насильства як соціальної проблеми зверталися в роботах вітчизняні та зарубіжні психологи (І. Бех, О. Захаров, О. Орлов, О. Кочемирівська, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Міллер, Л. Берковіч, М. Страус, Н. Блеклок), педагоги (Л. Нечепоренко, Н. Опухова, І. Хозраткулова, В. Радул), соціологи (А. Беседін, О. Бойко, В. Закірова, Р. Коллінз, Г. Паттерсон, Т. Шипунова), юристи (Е. Скакунов, В. Туляков) та ін. Насильство у сфері шлюбно-сімейних взаємин у контексті конфліктології аналізували А. Анцупов, А. Здравомислов, А. Ніколаєвська, Л. Петровська, Т. Титаренко. Найбільшу увагу науковці: Н. Абдель-Хаді, Л. Алексеева, Ю. Антонян, Н. Асанова, Е. Вроно, Я. Волавка, А. Когаловська, К. Левченко, Н. Максимова – приділяють питанням дослідження захисту прав дитини та превенції насильства над неповнолітніми в родині. Різні аспекти соціально-педагогічної роботи із запобігання сімейному насильству над дітьми розкрили К. Бабенко, Н. Бастун, М. Буянов, Т. Василькова, Ю. Василькова, А. Допира, Р. Мансудов. Особливості форм, методів, технологій соціальної роботи представили в досліджах і методичних розробках М. Дмитренко, Е. Забадікіна, Л. Міщик, Т. Голованова, З. Білоусова, В. Москаленко, О. Нечерда, Т. Сафонова, О. Цимбал, І. Трубавіна, К. Шендеровський, Н. Щербак. Незважаючи на здобутки вітчизняних і зарубіжних учених, це питання потребує подальшої систематизації та узагальнення, воно все ще недостатньо розроблене, особливо в практичному аспекті.

Постановка завдання. Соціальна значущість вирішення порушеної проблематики в науковому плані, недостатня концептуальна розробленість низки її соціально-педагогіч-

них, соціально-виховних аспектів, превентивної освіти зумовили цілі роботи: виявити нормативно-правові й теоретично-методологічні засади діяльності соціального педагога в загальноосвітніх закладах України з метою профілактики насильства в сімейному середовищі; визначити дієві методи, форми, технології соціальної роботи, які б сприяли запобіганню домашньому насильству.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема насильства в сім'ї зазвичай розглядається науковцями в контексті порушення прав людини як «(...) фізичний або психологічний вплив однієї людини на іншу, що порушує Конституційне право людини на особистісну недоторканість (у фізичному і духовному розумінні)» [4, с. 112]. Нещодавно в міжнародних і вітчизняних нормативно-правових документах термін «сімейне насильство» замінено на інший – «домашнє насильство», який має більш широке семантичне поле. Відповідно до Конвенції Ради Європи «Про запобігання та протидію насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» (Стамбульської конвенції), це всі акти фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства, які відбуваються в колі сім'ї, або в побуті, або між колишнім, або нинішнім подружжям, або партнерами, незалежно від того, проживає чи не проживає особа, котра їх учиняє, у тому самому місці, що й жертва [5].

У чинному Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2018) відзначається, що «домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» (Розділ 1. Загальні положення. Ст. 1, п. 3) [6].

Соціальна робота із запобігання домашньому насильству є одним із напрямів загальнодержавної соціальної профілактики. Нагадаємо, що соціальна профілактика будь-яких видів здійснюється на рівні всього суспільства, окремого регіону, макросередовища (макрорівень), окремої соціальної групи, закладу, організації, мікросередовища (мікрорівень), окремого індивіда (індивідуальний рівень). У всіх напрямках соціальної профілактики виділяють кілька її рівнів (первинну, вторинну, третинну). Основними методами

соціальної профілактики є *медико-соціальні, організаційно-адміністративні, педагогічні, політичні, правові*. Виділяючи три рівні соціальної профілактики домашнього насильства, також розрізняють певні напрями цієї діяльності, оскільки профілактичні заходи мають свою специфіку залежно від конкретної цільової групи. До них можуть належати люди всіх вікових груп, але основними з них є діти, підлітки, жінки, люди похилого віку. До основних технологій соціальної роботи з людьми, що зазнали домашнього насильства, належать *соціальна діагностика; соціальна терапія; соціальна реабілітація; соціальна корекція; соціальна профілактика*.

Найбільш актуальним напрямом соціальної профілактики домашнього насильства є соціально-педагогічна діяльність із запобігання насильницьким діям щодо дітей, яка передбачає подолання чинників ризику виникнення насильства в сімейному середовищі, надання допомоги дитині, постраждалій від насильства, роботу з агресором з метою недопущення повторних випадків насильства. *«Первинний рівень профілактики насильства щодо дітей включає заходи з формування в суспільстві ненасильницького світогляду, культури толерантності й чуйності (у тому числі гендерної); неприйняття насильницької моделі виховання дітей і насильницьких стосунків між людьми загалом. Вторинна профілактика насильства щодо дітей – це сукупність заходів, спрямована на раннє виявлення ситуацій підвищеного ризику виникнення насильства щодо дітей; виявлення, усунення та подолання чинників, які сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами. Третинний рівень профілактики насильства щодо дітей – це заходи, що супроводжуються втручанням у ситуації, коли насильство щодо дитини вже здійснено, робота з недопущення рецидиву та реабілітація дитини, яка зазнала насильства, корекція поведінки агресора»* [4].

Загальноосвітня школа є важливою ланкою профілактики домашнього насильства в суспільстві. Школа є осередком соціально-педагогічної роботи й соціально-правового захисту дітей, які потрапили в складні життєві обставини. *В Україні соціальна робота із запобігання насильству в сім'ї здійснюється в закладах освіти відповідно до низки нормативно-правових актів* [7], серед яких – Конвенція ООН про права дитини; Сімейний кодекс України; Закони України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги» тощо.

Оскільки школа є центром охоплення найширшого загалу населення (педагогічні працівники, учні, батьки, громадськість), на неї покладається завдання з проведення превенції домашнього насильства, насамперед недопущення будь-яких проявів агресії стосовно дітей і розроблення шляхів їх подолання. Школа є тією соціальною ланкою, що пов'язує дітей і їхніх батьків, тому з боку адміністрації, педагогів загальноосвітніх шкіл, психологів і соціальних педагогів, спеціалістів громадських і державних організацій, що працюють із дітьми, молоддю та сім'ями, мають здійснюватися прямі контакти з дітьми й розпізнання в сім'ях своїх вихованців ситуації насильства. Об'єднані зусилля в цьому напрямі мають сприяти подоланню жорстокого поведіння з дітьми, а також інформуванню школярів про існування такої проблеми, як насильство в сім'ї, та механізми запобігання їй. Не менш важливою ділянкою роботи є профілактика агресії серед дітей і підлітків, оскільки вони самі інколи є джерелом насильства над братами, сестрами, бабусями, дідусями тощо.

Соціальна робота на базі школи із запобігання насильству в родині включає розроблення й реалізацію комплексу заходів, а саме: соціально-педагогічну та превентивну освіту серед дітей і батьків; соціально-виховну діяльність із запобігання насильству в родині; виявлення ризиків для життя дитини та ранню діагностику сімей із «груп ризику»; корегувальну діяльність і надання допомоги дітям, що зазнали сімейного насильства; моніторинг рівня засвоєння знань і навичок учнями та батьками щодо безпечного проживання в сім'ї [8].

Профілактична робота із запобігання домашньому насильству в закладах освіти також має первинний, вторинний і третинний рівні цієї діяльності. На первинному рівні педагогічний колектив організовує заходи соціальної просвіти для дітей і батьків, проводить соціально-виховну роботу серед учнів, населення прилеглої мікрорайону, розповсюджує необхідну інформацію для формування небайдужості, готовності швидко реагувати на випадки насильства в сім'ї, давати відсіч особам, які вдаються до насильницьких дій, своєчасно залучати компетентні органи задля запобігання насильству на дітьми в сімейному оточенні або насильству, що вчиняється дітьми щодо інших членів сім'ї [9]. Першим і найвідповідальнішим етапом профілактичної діяльності в школі є *соціально-педагогічна та превентивна освіта серед дітей і батьків*, що спрямована на усвідомлення правових і морально-етичних засад сімейного спілкування, ролі родини в житті людини, дотримання норм щодо поважного ставлення до честі й гідності людини тощо. Цей напрям соціальної роботи

в школі потребує врахування спільних та особливих підходів педагогічної діяльності в просвітництві дітей і батьків, зважаючи на вікові особливості, психологічну готовність засвоювати інформацію певної спрямованості [10, с. 34–46]. Пріоритетним напрямом соціальної роботи із запобігання насильству в родині на базі школи є спільна участь у просвітницьких заходах учнів, їхніх батьків і громадськості (представників волонтерських рухів, правозахисних організацій, активістів, працівників соціальних служб, інспекції у справах дітей тощо). Використання просвітницьких форм і методів роботи, практичних занять сприяють напрацюванню позитивного соціального досвіду. *Серед основних форм роботи з учнями та їхніми батьками виділимо батьківські збори, консультації, педагогічні консилиуми, лекції, семінари, тренінги, шкільну медіацію.* Розглядаючи соціальну роботу в школі як системний процес, соціальні педагоги розробляють декілька напрямів виховної роботи серед учнівської молоді, а саме: *правове, сімейне, гендерне, моральне виховання.*

Завдання вторинного рівня профілактики домашнього насильства засобами соціальної роботи в школі є виявлення фактів жорстокого поводження з дітьми в родині школярів, а також визначення потенційних об'єктів надання допомоги. Одним із основних напрямів профілактичної роботи в школі щодо запобігання сімейному насильству є виявлення ризиків для життя дитини [11]. *Суб'єктами цієї діяльності є адміністрація шкіл; соціальний педагог школи; шкільний психолог; вихователі; класні керівники; керівники гуртків і секцій; медичний персонал навчального закладу.* Суб'єкти профілактичної роботи із запобігання сімейному насильству мають звертати увагу на ознаки, які є маркерами ймовірності виникнення *ризиків* для життя, здоров'я та розвитку дитини.

Педагогічні працівники шкільних закладів освіти мають чітко знати, за якими саме ознаками можна виявити дитину й вилучити із ситуації жорстокого поводження з нею. Якщо дитина постійно відчуває на собі жорстоке поводження та піддається насильству в родинному середовищі, педагоги можуть дізнатися про це за визначеними ознаками фізичного, психічного, сексуального й економічного насильства [10].

Існує певний алгоритм соціальної роботи навчального закладу в разі виявлення фактів сімейного насильства над дитиною. Ці заходи здійснюються на третинному рівні профілактики сімейного насильства. «Педагоги, медичний персонал закладу при виявленні ознак чи факторів, що можуть вказувати на складні життєві обставини або ризики щодо їх виникнення стосовно дитини, передають керівнику

або визначеному в закладі координатору з протидії насильства над дітьми інформацію про дитину з метою планування подальших дій щодо її захисту. Керівником шкільного навчального закладу із числа заступників директора призначається *координатор із протидії насильству над дітьми (соціальний педагог, практичний психолог)*, на якого покладається здійснення загальної координації діяльністю закладу щодо соціальної роботи з дитиною, яка має ознаки складних життєвих обставин або ризиків їх можливого настання, а також координацію профілактичної роботи в закладі щодо запобігання насильства над дітьми» [10, с. 41–49].

Ще одним напрямом профілактики сімейного насильства є соціальна робота з дітьми з проявами агресивної поведінки. Поодинокі прояви агресивності в підлітків відбивають стан кризи ідентичності. Проте, коли йдеться про системну соціальну роботу з дітьми-агресорами, мають на увазі повторювані порушення норми, явні девіації, що можуть зашкодити оточуючим як удома, так і в стінах навчального закладу. *За рекомендаціями фахівців, у соціальній роботі з дітьми, що мають прояви агресивної поведінки, педагогічну діяльність у школі треба спрямовувати на корекцію взаємин із оточуючими однолітками, учителями; подолання характерної риси агресорів – егоцентризму; розвиток виразного й стійкого інтересу до якогось виду діяльності; виховання таких вольових рис характеру, як уміння доводити справу до кінця, уміння стримувати себе, зокрема, у конфліктній ситуації, досягати поставленої мети; тренування спокою, уваги, терпіння внаслідок залучення дітей «групи ризику» до конструювання, випалювання, моделювання тощо [12, с. 125–156].*

Не менш важливим етапом профілактичних заходів, ніж власне соціально-педагогічна та соціально-виховна робота, є *етап моніторингу й контролю з боку педагогічного колективу ступеня засвоєння знань і позитивного соціального досвіду щодо запобігання насильству в сімейних взаєминах.* Серед методів такої роботи особливе місце посідають опитування, тестування, анкетування учнів і батьків, вікторини, інтелектуальні змагання знавців права, сімейні конкурсні програми тощо.

Такі заходи дають можливість визначити рівень обізнаності дітей і дорослих щодо безпечної поведінки в сім'ї, виявити під час опитування батьків тих, що не мають достатньої педагогічної компетентності, визначити прогалини в знаннях і навичках дітей щодо захисту від насильства в родині та стримування власних нападів агресії в тих, хто потрапив у «групу ризику». Моніторинговий етап є невід'ємним складником соціальної профілактики сімейного насильства, стає підставою для

планування заходів наступного циклу соціальної роботи в школі із цього приводу. Проте, як показали емпіричні дослідження з виявлення стану профілактики домашнього насильства, що проводилися на базі низки загальноосвітніх шкіл м. Маріуполя у 2019–2020 навчальному році, моніторингова діяльність є найменш опанованою соціальними педагогами ділянкою цієї роботи. Безумовно, формальною ознакою ефективності профілактичної діяльності школи із запобігання домашньому насильству є відсутність виявлених випадків їх скоєння, а також відсутність на обліку дітей, що є потерпілими від насильства в родині. Однак домашнє насильство є одним із найскладніших для відстеження й виявлення проявів порушення прав людини. Воно часто є прихованим, і відсутність виявлених випадків не може виключати можливості їх наявності. Моніторингові заходи з перевірки засвоєння учнями та їхніми батьками знань та інформації про запобігання сімейному насильству дають можливість дізнатися про реальний стан їхньої обізнаності щодо сутності, причин, засобів запобігання цьому явищу, практичних навичок поведінки в разі скоєння насильства тощо. Отримані під час моніторингів відомості мають ставати підставою для аналізу й коригування плану соціально-педагогічної та соціально-виховної роботи в школі, практики психологічного консультування. Моніторинги мають бути включені в циклограму превентивної роботи в школі й мати плановий і системний характер.

Висновки з проведеного дослідження.

Організація діяльності із запобігання домашньому насильству в шкільних закладах освіти передбачає комплексну соціальну роботу відповідно до тривірневого процесу соціальної профілактики й урахування специфіки загальноосвітньої школи як осередку соціально-педагогічної та соціально-виховної роботи серед населення. Лише дотримання всіх етапів соціальної профілактики домашнього насильства може привести до запобігання проявам цієї проблеми. Виявлені під час дослідження стану соціально-педагогічної роботи з профілактики домашнього насильства прогалини на етапі моніторингу актуалізують розроблення спеціальних методичних матеріалів, тестів, анкет, опитувальників тощо для школярів, їхніх батьків, «групи ризику», що дадуть змогу ефективно визначити рівень засвоєння ними знань, наданих під час основних етапів превентивної роботи, і відкоригувати подальші стратегії профілактичної діяльності. Цьому напряму наукових досліджень можуть бути присвячені майбутні розвідки із цієї проблематики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пінейру Паулу Сержіу. Доповідь про насильство щодо дітей у світі : дослідження Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй з питань насильства щодо дітей. Київ : Перфект Стайл. 363 с.
2. Брюкнер М. Насильство в сім'ї: локальні дії – міжнародна проблема. *Журнал досліджень соціальної політики*. 2011. С. 42.
3. Кочемировська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття : посібник для соціальних працівників. Харків : НТМТ, 2008. 44 с.
4. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за заг. ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової. Київ, 2013. 246 с.
5. Конвенція Ради Європи «Про запобігання та протидію насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» (Стамбульська конвенція) / Секретаріат Комітету з рівних прав і недопущення дискримінації ; Парламентська Асамблея Ради Європи. Оновлена редакція, жовтень 2013. Київ : ТОВ «К.І.С.», 2014. 108 с.
6. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2018. № 5. С. 35.
7. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / авт. кол. : В.О. Брижик, Т.В. Журавель, О.О. Кочемировська та ін. ; за ред. Т.В. Журавель, Г.О. Христової. Київ : ТОВ «К.І.С.», 2010. 238 с.
8. Попередження, виявлення, і подолання випадків насильства та жорстокого поведінки з дітьми : методичний посібник для освітян / авт. кол. : Т.В. Журавель, О.О. Кочемировська, М.Е. Ясеновська ; за заг. ред. О.В. Безпалько. Київ : ТОВ «К.І.С.», 2010. 242 с.
9. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей. *Соціальна педагогіка* : навчальний посібник / авт.-кол. : О.В. Безпалько, І.Д. Зверєва, Т.Г. Веретенко та ін. ; за заг. ред. О.В. Безпалько. Київ : Академвидав, 2013. С. 197–209.
10. Методичні рекомендації «Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в загальноосвітньому навчальному закладі» (схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах, лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» Міністерства освіти і науки України від 17.10.2016 № 21/12-Г-769) / авт. : О.Д. Соловйова, Є.В. Дубровська ; упор. : М.Е. Ясеновська. Київ, 2016. 80 с.
11. Виявлення, попередження і розгляд насильства та жорстокого поведінки з дітьми : метод. мат. для прац. освіти / авт. кол. : С.О. Буров, І.М. Дубініна, Ю.В. Онишко та ін. Київ : КАЛИТА, 2007. 36 с.
12. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах з профілактики насильства над дітьми : методичний посібник / автори-упоряд. : Т.В. Вовчок, Н.П. Степура, І.С. Даниленко та ін. ; за заг. ред. Т.П. Цюман. Київ : ВПЦ «Експрес», 2009. 328 с.